

An Introduction to the Wooden Crafts of the 8th to 11th Centuries A.H. of Bavanat

Naseri, R.¹; Miri, S. M.²

Type of Article: **Research**

Pp: 283-302

Received: 2021/10/20; Accepted: 2022/04/30

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.283>

Abstract

Abstract: Wood has been a suitable raw material for the expression of taste, talent, art and creativity of craftsmen and artists in different periods. Iranian artists in the Islamic period, like other industries, have created the most exquisite artworks made of wood. During the Islamic period, in the construction of the architectural elements of religious buildings, such as wood turning, fret work, Gereh Chini, and Khatam's artworks were made of wood, which studying on them in terms of the evolution and transformation of wood-related industries as material and cultural remains of the Islamic period, as well as analyzing the themes of their religious motifs and inscriptions, has been of special importance. Considering the importance of this subject, not many studies have been conducted in this field of research. During the archaeological survey that was carried out in 2014 in order to identify the cultural historical monuments of Bavanat city, many wooden artworks were identified and observed, and the upcoming research is in line with the introduction and analysis of these findings. In this regard, the questions of this research are: What wooden artworks have been left from the Islamic period of Bavanat, and what are the decorative elements and themes of their inscriptions? From Jame Mosque of Bavanat and holy shrine of Hamzeh of Bazm, various hand-made wooden structures have remained, including doors, windows, pulpits, and wooden latticework, the delicacy and proficiency in their construction are remarkable. Since the two studied buildings, the mosque and holy shrine, have religious uses the general inscriptions also included Quranic verses, Shahadatein, Shahadat-e Salaseh, Salavat and the names of the Imams, which shows the influence of Shia religion on the industry and art of this period.

Keywords: Islamic Period, Bavanat, Fret Work, Gereh Chini, Pulpit.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICTH), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICTH).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the **Creative Commons**.

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran (Corresponding Author).

Email: rezanaseri@uoz.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Zabol, Zabol, Iran.

Citations: Naseri, R. & Miri, S. M., (2023). "An Introduction to the Wooden Crafts of the 8th to 11th Centuries A.H. of Bavanat". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (22): 283-302. (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.283>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-652-en.html>

Introduction

Wooden objects due to their nature, in most cases, after losing their functions, are used as fuel for the fire, which is one of the main factors that makes the findings of this industry very rare. Unfortunately, not many studies have been done on Iran's wood industries, and the studies that have been done are case-based studies. The wooden artworks in the Jame Mosque of Shiraz, which belongs to the period of Amr-i Laith Saffari (first half of the third century A.H.), can be considered one of the oldest artworks of wood crafts left in Iran (Mehrpooya, 1997: 197). From the 6th century A.H., wooden artworks such as the pulpit of Mashkol village in Ardabil province with the construction dating back to 541 AH (Maleki Galandouz & Mohammadi, 2012), The wooden door of Bayazid Bastam Mosque dated 707 to 709 A.H., the pulpit in Jame Mosque of Nain with the date of 711 A.H., the wooden Qur'an stand in the Metropolitan Museum dated to 761 A.H., the coffin (box) of Hazrat-e Abdol Azim shrine (Mehrpooya, 1997: 200; Blair & Bloom, 2002, 54; Dimand, 2004: 123). With the beginning of the Safavid period, many produced works of art were mostly included wooden doors with geometric and limited animal decorations, Sash Windows (Orosi), wooden frames of the ceiling, wooden columns, wooden latticework, coffins, wood inlay and fret work. (Attarzadeh, 1995: 18; Dimand, 2004: 125, Sedighiyan & Sadeghi, 2013: 59). During the archaeological survey in Bavanat in 2014, various wooden crafts were observed, which shows the taste and art of this region in the production of wooden artworks. Although the background of this art in this region is not very clear, through historical sources, we can understand the centrality of this region in the Qajar period. In the book "Cities and Trade of Iran in the Qajar Period" by Keith Edward Abbott, he has mentioned the products of the Bavanat wood industry¹. Considering the importance of wooden crafts among the visual arts and the role of themes of inscriptions in understanding the thoughts of religious beliefs of the Islamic era, in this paper, an attempt is made to investigate and introduce the wooden artworks of this region.

Archaeological Survey of Bavanat

Bavanat city is located in the northeast of Fars province with Bavanat city as its center. Following the surveys in different regions of Iran in the 1930s, Stein made brief surveys and sounding in Bavanat (Stein, 1936). Following the survey of the Marvast Dam basin, Helwing and Askari Chavardi visited several sites of Monj in 2006 (Helwing, 2007). The first season of the archaeological survey of this area took place in April and May 2014. During the survey, 200 findings were documented, which can be dated from the Neolithic period to the late Islamic period which includes Tappeh and ancient sites, historical castles, ritual places of the historical period, mosques, bridges, cemeteries, mills, rock carvings, ancient mines and sites of slags (Khanipour et al., 2018).

1. In Bavanat, very beautiful carved spoons are made from pear wood, which is a source of income for many villagers» (Abbott, 2017: 161).

Bavanat Wood Industries

Bavanat wooden crafts include wooden containers or vessels discovered from Kan Gohar Cave, pulpit and wooden door of the Grand Mosque, latticework, doors and windows of holy shrine of Hamzeh, which will be discussed further.

Jame Mosque of Bavanat: This building is located in the center of Bavanat city, which is built in two floors. The mosque has a circular dome, which is located above Mihrab, and under the dome is an inscription of Quranic verses in Thuluth, with decorations, the script of which is the work of Mohammad Isfahani and dated 772 A.H., The delicate decorations used in the construction of the wooden pulpit of this mosque, and according to the inscription on it, have turned this historical work into one of the unique examples of Iran's wooden arrays in the 8th century A.D. There is an inscription on the pulpit with the name of the founder and the date of its construction. this pulpit was built in 771 A.H. (Sarikhani, 2007: 63; Khanipour et al., 2021: 16-17). The wooden entrance door of the mosque is in the eastern wall, which according to the inscription dates its construction to the Safavid period.

Holy Shrine of Seyyed Shah Mirhamzeh

Holy Shrine of Seyyed Shah Mirhamzeh has located 18 km from Bavanat city, in Bazm village. This building was first included in the list of national monuments in 1936. latticework of holy shrine of Bazm is very artistically carved in wood. This latticework is decorated with relief carvings on three sides, and two inscriptions are engraved on it, indicating the name of the builder and the date of construction. On the door of latticework, there are poems indicating that it was written during the reign of Shah Abbas. The entrance door of holy shrine of is double-leaf, on top of both there is an inscription and in the middle of each one, there is a metal knocker. The outer surface is decorated with rhombus diagonal lines on each leaf of the door. The wooden door inside the holy shrine of is double-leaf that are decorated with Moaragh-kari. The door frame is carved with geometric motifs, which according to the construction, color, and type of wood, the construction of the double-leaf door is probably newer than the door frame and facade.

Kan-Gohar Cave

Kan-Gohar cave mine is located at the heights of the southern border of Bavanat Plain. In 2010, a large number of human bones and skulls, which were regularly placed there, were discovered by the residents of the region. To clarify the issue, first of all, historical sources were studied. In the historical sources, it is mentioned, after the collapse of the Ilkhanid patriarchal government and the lack of centralized power, a village in Bavanat was attacked and the villagers took refuge in a cave to save their lives. Their hiding place was revealed, so a fire was lit at the entrance of the cave, and in the resulting smoke, all the people inside the cave were killed. Some sources mention Malik Ashraf

Choupani (Yazdi, 1947: 153-154; Katbi, 1985: 48-49, Samarqandi, 1996: 212) and some Ray Malik (Hafiz Ebru, 1938: 172; 1993: 206-208) as the cause of this murdering. A tray, a bowl and a wooden spoon were found in this cave, along with the existing burials, which were probably part of the dishes of these people that they took with them to the cave.

Conclusion

In the Bavanat area, there are wooden works from the 8th, 10th and 11th centuries A.H. The wooden artworks of the Kan-Gohar cave have been preserved due to their location inside the cave, and the wooden works of the Grand Mosque and holy shrine of have been preserved due to their holiness. Among the various methods of production and decoration of the wood industry, in the Bavanat region, we can observe fret work, woodturning, Gereh-Chini and Moaragh-Kari, which more than fret work is used. In terms of the function of the wooden handicrafts studied in this article, they can be divided into two categories: architecture-related necessities and everyday utensils or objects. In the construction of wooden crafts, geometric patterns and Eslimi, and in most cases, inscriptions are written on them. The read inscriptions, which are generally located on wooden artworks, were in line with the function of the buildings. In the meantime, during the Safavid period, emphasis is placed on the names of Shia imams, especially Imam Ali.

مقدمه‌ای بر دست‌ساخته‌های چوبی قرون هشت تا یازده هجری قمری بوانات

رضا ناصری^I؛ سیدمهدی میری^{II}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۰۲ - ۲۸۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.283>

چکیده

چوب، ماده خامی مناسب برای بروز ذوق، استعداد، هنر و خلاقیت صنعتگران و هنرمندان در دوران مختلف بوده است. هنرمندان ایرانی در دوران اسلامی هم‌چون دیگر صنایع، در زمینه هنرهای مرتبط با چوب نظیر: خراطی، منبت، گره‌چینی و خاتم‌سازی، نفیس‌ترین آثار را خلق کرده‌اند. طی دوران اسلامی در ساخت عناصر معماری بناهای مذهبی، مانند: در، محجر و منبر از چوب آثار نفیسی ساخته شده که بررسی آن‌ها از نظر سیر تکامل و تحول صنایع وابسته به چوب به عنوان بقایای مادی فرهنگی دوران اسلامی و هم‌چنین واکاوی مضامین نقوش و کتیبه‌های مذهبی آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده که با توجه به اهمیت موضوع تاکنون مطالعات چندانی در این راستا صورت نگرفته است. طی بررسی باستان‌شناسی که در سال ۱۳۹۴ ه.ش. به منظور شناسایی آثار تاریخی فرهنگی شهرستان بوانات صورت گرفت، آثار چوبی متعددی شناسایی و مورد بازدید قرار گرفت که پژوهش پیش‌رو در راستای معرفی و تحلیل یافته‌های موجود است. در این راستا، پرسش‌های پژوهش عبارتند از: از دوران اسلامی بوانات چه آثار چوبی به جای مانده و عناصر تزئینی و مضامین کتیبه‌های آن‌ها چیست؟ از مسجد جامع بوانات و امامزاده حمزه بزم دست‌ساخته‌های چوبی مختلفی شامل: در، پنجره، منبر و محجر چوبی باقی مانده که ظرافت و تبحر در ساخت آن‌ها چشمگیر است. از آنجا که دو بنای مورد بررسی به عنوان مسجد و امامزاده دارای کاربری مذهبی بوده، عموم کتیبه‌ها نیز شامل: آیات قرآن، شهادتین، شهادت ثلاثه، صلوات و نام امامان بود که نشان از تأثیر مذهب تشیع بر صنعت و هنر این دوره است. از آنجا که تنها در بناهای مسجد و امامزاده آثار به خوبی حفظ شده‌اند، می‌توان نقش و اهمیت مذهب و قداست را در حفظ آثار فرهنگی و تاریخی بازجست. هم‌چنین ظروف چوبی که پیش‌تر از غار کان‌گوهر به دست آمده بود نیز مورد تاریخ‌گذاری قرار گرفت که در نهایت آثار چوبی بوانات با توجه به کتیبه‌های موجود در بناها به قرن هشتم هجری قمری، و دوره صفویه تاریخ‌گذاری شدند.

کلیدواژگان: دوران اسلامی، بوانات، منبت، گره‌چینی، منبر.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه زابل، زابل، ایران (نویسنده مسئول).

Email: rezanaseri@uoz.ac.ir

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه زابل، زابل، ایران.

ارجاع به مقاله: ناصری، رضا؛ و میری، سیدمهدی، (۱۴۰۱). «مقدمه‌ای بر دست‌ساخته‌های چوبی قرون هشت تا یازده هجری قمری بوانات». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۲۲): ۲۸۳-۳۰۲. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.22.283>.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/browse.php?a_id=652&sid=1&slc_lang=fa

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسندگان است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

از میان هنرهای تجسمی صنایع چوبی همواره در طول دوران مختلف مورد استفاده بوده است، از آنجایی که مواد اولیه آن در بخش‌هایی از ایران به فراوانی و به‌طور طبیعی وجود دارند و به‌واسطه ارزانی و راحت بودن تولید مواد اولیه نسبت به فلز همواره مورد توجه بوده و هست. صنایع چوب به‌عنوان مصالحی جهت ساخت و ساز مثل ایجاد سقف، ستون، در و پنجره و وسایل روزمره مثل ظروف غیرپخت‌وپز و هم‌چنین اشیاء تزئینی مورد استفاده بوده، اما به‌واسطه تجزیه‌پذیری و پوسیدگی عموماً طی کاوش‌های باستان‌شناسی به‌دست نمی‌آید. اشیاء چوبی با توجه به ماهیت آن در بیشتر موارد پس از دست دادن کارکرد خود جهت سوخت آتش مورد استفاده قرار می‌گیرد که خود یکی از عوامل اصلی بوده که یافته‌های این صنعت بسیار کمیاب شود. متأسفانه تاکنون مطالعات چندانی در مورد صنایع چوبی ایران صورت نگرفته و مطالعات صورت گرفته نیز به‌صورت موردی بوده است. آثار چوبی موجود در مسجد جامع عتیق شیراز که مربوط به دوره «عمرولیث صفاری» (نیمه اول سده سوم هجری قمری) است را می‌توان یکی از قدیمی‌ترین آثار صنایع چوبی باقی‌مانده در ایران دانست (مهرپویا، ۱۳۷۶: ۱۹۷). از قرن ششم هجری قمری نیز آثاری هم‌چون منبر روستای مشکول در استان اردبیل با تاریخ ساخت ۵۴۱ ه.ق.. (ملکی‌گلندوز و محمدی، ۱۳۹۱: ۱۱)، در چوبی مسجد جامع بایزید بسطام با تاریخ ۷۰۷ تا ۷۰۹ ه.ق.. منبر مسجد جامع نائین با تاریخ ۷۱۱ ه.ق.. رحل چوبی موجود در موزه متروپولیتن با تاریخ ۷۶۱ ه.ق.. و صندوق مرقد «حضرت عبدالعظیم» (ع) نام‌برد (مهرپویا، ۱۳۷۶: ۲۰۰؛ بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۵۴؛ دیماند، ۱۳۸۳: ۱۲۳). با شروع دوره صفوی آثار هنری زیادی تولید شده که بیشتر شامل درهای چوبی با تزئینات هندسی و به‌طور محدود حیوانی، اُرسی‌ها، قاب‌های چوبی سقف، ستون‌های چوبی، ضریح، صندوق قبر، خاتم‌کاری و منبت‌کاری هستند (عطارزاده، ۱۳۷۴: ۱۸؛ دیماند، ۱۳۸۳: ۱۲۵؛ صدیقیان و صادقی، ۱۳۹۲: ۵۹). طی بررسی باستان‌شناسی که در سال ۱۳۹۴ ه.ش. در بوانات صورت گرفت، آثار چوبی مختلفی مورد بازدید قرار گرفت که نشان‌دهنده ذوق و هنر این منطقه در تولید آثار چوبی است. وجود منابع آب کافی، خاک حاصل‌خیز، و کوهستانی بودن، شرایطی را برای رشد درختانی چون: گلابی، چنار، توت، گردو، بادام، سرو، نارون، سنجد و بنه ایجاد کرده که امروزه نیز درختان کهن سال زیادی در این شهرستان وجود دارد که در مرحله ثبت ملی هستند. این باغات باعث شده که بوانات از نظر تولید آثار چوبی نیز در زمره مراکز تولیدی دوران اسلامی قرار گیرد که اشارات متون تاریخی و دست‌ساخته‌های چوبی به‌جای‌مانده شواهدی بر این مدعا هستند؛ هرچند پیشینه این هنر در این منطقه چندان مشخص نیست، اما به‌واسطه متون تاریخی می‌توان به مرکزیت این منطقه در دوره قاجار پی برد. «کیت ادوارد ابوت» در کتاب شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار به تولیدات صنایع چوب بوانات اشاره می‌کند: «در بوانات قاشق‌های بسیار زیبای کنده‌کاری شده از چوب گلابی ساخته می‌شود که منبع درآمد برای خیلی از روستاییان است» (ابوت، ۱۳۹۶: ۱۶۱). با توجه به اهمیت صنایع چوبی در میان هنرهای تجسمی و نقش مضامین کتیبه‌های موجود در شناخت افکار اعتقادات مذهبی دوران اسلامی، در این نوشتار سعی بر آن است تا به بررسی و معرفی آثار چوبی این منطقه پرداخته شود؛ هرچند امروزه در این منطقه از تولید صنایع چوبی چندان خبری نیست، شاید بتوان با شناسایی و معرفی آثار چوبی تولید این منطقه و هم‌چنین قابلیت‌های موجود در این زمینه این هنر را در منطقه احیا کرد.

چوب به‌عنوان ماده خام در دسترس، همواره در دوران مختلف مورد استفاده بوده و هنرمندان در زمینه هنرهای مرتبط با چوب نظیر: خراطی، منبت، گره‌چینی و خاتم‌سازی نفیس‌ترین آثار را خلق کرده‌اند، اما به‌واسطه تجزیه‌پذیری و ماده‌ای جهت سوخت عموم آثار تولید شده در دوران مختلف از بین رفته و هم‌اکنون یافته‌های کمی از این صنعت از دوران گذشته باقی‌مانده است.

طی دوران اسلامی در ساخت عناصر معماری بناهای مذهبی، مانند: در، محجر و منبر از چوب آثار نفیسی ساخته شده که بررسی آن‌ها از نظر سیر تکامل و تحول صنایع وابسته به چوب به عنوان بقایای مادی فرهنگی دوران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده که با توجه به اهمیت موضوع تاکنون مطالعات چندانی در این راستا صورت نگرفته است. خوشبختانه از بوانات دست‌ساخته‌های چوبی مختلفی شامل وسایل روزمره و مصنوعات مرتبط با معماری باقی‌مانده که با بررسی آن‌ها علاوه بر شناخت شاخصه‌های هنری مرتبط با صنعت چوب می‌توان به تحلیل مضامین کتیبه‌های آن‌ها پرداخت.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: با توجه به اهمیت منطقه از منظر هنر و صنایع وابسته به چوب در دوران اسلامی، از دوران اسلامی بوانات چه آثار چوبی به جای مانده؟ و عناصر تزئینی و مضامین کتیبه‌های آن‌ها چیست؟ با توجه به پرسش‌ها، به نظر می‌رسد هرچند مطابق متون تاریخی بوانات از مراکز تولید مصنوعات چوبی بوده، اما امروزه تنها دست‌ساخته‌های چوبی موجود در اماکن متبرکه سالم مانده که اکثر کتیبه‌های آن‌ها دارای مضامین مذهبی است.

روش پژوهش: با توجه به موضوع پژوهش و متغیرهای موردبررسی در آن، روش گردآوری اطلاعات به صورت بررسی میدانی و ابزار جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق بررسی باستان‌شناسی و گزارش‌ها و مقالات مرتبط است. با توجه به موضوع پژوهش، اطلاعات موردنیاز آن از طریق مطالعه مقالات و اطلاعات کتابخانه‌ای جمع‌آوری گردید. در این پژوهش تمامی آثار چوبی منطقه شامل ظروف چوبی غار: کان‌گوهر، منبر و در چوبی مسجد جامع و در و محجر چوبی امامزاده حمزه بررسی شد.

بررسی باستان‌شناسی بوانات

شهرستان بوانات به مرکزیت شهر بوانات در شمال شرقی استان فارس قرار دارد که به سه بخش مرکزی، مزایجان و سرچهان تقسیم شده است. «استاتین» درپی بررسی‌های خود در مناطق مختلف ایران در دهه ۱۹۳۰ م. بررسی و گمانه‌زنی‌های مختصری در بوانات انجام داد (Stein, 1936). درپی بررسی حوضه سد مروست، در سال ۱۳۸۶ ه.ش. «هلوینگ» و «عسکری‌چاوردی» از چند محوطه منج بازدید کردند (Helwing, 2007). نخستین فصل بررسی باستان‌شناسی این منطقه در فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۴ ه.ش. صورت پذیرفت. در این بررسی سعی شد بدون در نظر گرفتن مرزهای سیاسی جدید منطقه مورد بررسی براساس محدوده جغرافیای طبیعی مشخص شود؛ بدین منظور، حوضه رودخانه بوانات که در دو بخش مرکزی و مزایجان این شهرستان قرار داشت به طور کامل مورد بررسی قرار گرفت. بررسی باستان‌شناسی به صورت پیمایشی و فشرده انجام شد تا تمامی محوطه‌ها و آثاری که نشان‌دهنده فعالیت جوامع انسانی گذشته در منطقه است، مورد شناسایی قرار گیرد. در محوطه‌های استقرار، نمونه‌برداری به صورت تصادفی صورت پذیرفت. طی بررسی صورت‌گرفته تعداد ۲۰ اثر ثبت گردید که از دوره نوسنگی تا دوران متأخر اسلامی قابل تاریخ‌گذاری هستند. این آثار شامل تپه و محوطه‌های باستانی، قلعه‌های تاریخی، مکان‌های آئینی دوران تاریخی، مسجد، پل، گورستان، آسیاب، نقوش صخره‌ای، معادن باستانی و محوطه سرباره می‌شود (خانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸).

صنایع چوبی بوانات

درمیان آثار چوبی منطقه بوانات منبر چوبی مسجد جامع که اکنون در موزه ملی ایران نگه‌داری می‌شود، معرفی شده است (ساریخانی، ۱۳۸۶؛ دهقانی و سامانیان، ۱۳۹۴). «زهرا عیدی‌پور» نیز در پایان‌نامه خود به آثار چوبی امامزاده حمزه و مسجد جامع (عیدی‌پور، ۱۳۹۰) پرداخت. صنایع

چوبی بوانات شامل ظروف چوبی به دست آمده از غار کان گوهر، منبر و در چوبی مسجد جامع، محجر، در و پنجره‌های امامزاده حمزه است که در ادامه به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

مسجد جامع بوانات

این بنا در مرکز شهر بوانات واقع شده که به صورت دوطبقه ساخته شده است، عرض زیر بنای مسجد ۱۷/۲۰ و طول آن ۱۹ متر و ارتفاع از پشت بام تا کف حیاط حدود ۹۴۰ سانتی متر است. نمای شرقی بنا آجری است (تصاویر ۱ و ۲). مسجد دارای یک گنبد مدور بوده که بالای محراب واقع شده که در زیر گنبد کتیبه‌ای از آیات قرآنی به خط ثلث و دارای تزئینات اسلیمی و ختایی و سرترنج‌های بسیار است که خط آن اثر استاد «محمد اصفهانی» و به تاریخ ۷۷۲ ه.ق. هست؛ هم‌چنین در لابه‌لای این مقرنس‌کاری‌ها هشت کتیبه به صورت قرینه با عنوان: «الله، محمد و علی» ایجاد شده است.

- **منبر مسجد جامع:** تزئینات ظریفی که در ساخت منبر چوبی این مسجد به کار رفته، و با توجه به کتیبه موجود بر روی آن، این اثر تاریخی را به یکی از نمونه‌های منحصر به فرد آرایه‌های چوبی ایران در قرن هشتم هجری قمری بدل کرده است. منبر از چوب چنار ساخته شده و در تزئین آن از چوب: گلابی، گردو، چنار استفاده، و سطح آن به وسیله روغن جلا پوشانده شده است. منبر بدون تاج و دارای یازده پله و دو لنگه در بوده که روی پله دوم قرار دارد. درگاه این منبر دارای دو جفت ستون بوده که دو عدد در جلوی پله و دو عدد دیگر در انتهای کف پله دوم واقع است و حد فواصل بین این دو را گره‌چینی مشبک پر کرده است. در، شامل دو لنگه بوده که در بخش پایین آن یک قاب تقریباً مربع شکل به وسیله نقوش ختایی مثبت شده و در بخش بالایی آن در دو کادر مستطیل شکل دو کتیبه مثبت شده است. در قسمت میانی نقوش هندسی و به صورت مشبک گره‌چینی شده است. تزئینات پله‌ها یکسان بوده، به گونه‌ای که دیواره روبه‌رویی هر پله شامل گره‌چینی توپری در مثبت‌کاری داخل کادرهای ترنجی بالای سردر از عناصر اسلیمی مثل چنگ اژدري و ساده و سربند تاجی استفاده کرده‌اند. کتیبه‌ای به خط ثلث بر روی منبر وجود دارد که در آن نام بانی و تاریخ ساخت آن نوشته شده است. متن کتیبه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم ام هذه العماره المباركه المنبر و المسجد جامع صاحب الاعظم الا عدل الاحکم دستور الوزراء مفخر ايران الخواجه عزالدوله و الدين المظفر الملك عظم الله جلال قدره ابن صاحب السعيد خواجه شمس الدوله و الدين محمد غفر الله لهما و طاب مثواها فی تاريخ ربيع الاول سنه احدى و سبعين و سبعمائه الهجريه النبويه المصطفويه». براساس متن کتیبه، این منبر به امر «خواجه عزالدوله والدین مظفر» در سال ۷۷۱ ه.ق. ساخته شده است. کتیبه دیگری در انتهای پله یازدهم در بالای منبر قرار دارد که آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الکرسی) بر روی آن به طور برجسته کنده‌کاری شده است. بر قاب پایین لنگه سمت راست در کتیبه‌ای با عبارت «لا اله الا الله» به خط ثلث جای گرفته و عبارت «محمد رسول الله» نیز در قاب لنگه سمت چپ در بوده که از بین رفته و به جای آن یک قاب ساده و جدید گذاشته شده است (ساریخانی، ۱۳۸۶: ۶۳؛ خانی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷-۱۶).

این منبر پوشیده از نقوش مختلف هندسی، اسلیمی و انواع گره است که به صورت مثبت تزئین شده‌اند. این نقوش هندسی با نقوش گوناگون ختایی و تزئین به طرح اسلیمی، کنده‌کاری شده و تزئین شده‌اند، نقوش هندسی به کار رفته در این منبر بیشتر براساس گره هشت و شش ایرانی صورت گرفته و شکل ستاره هشت‌پر نیز به دفعات تکرار شده است (تصویر ۳). نکته جالب توجه در این منبر ظهور گل اناری شاه‌عباسی بوده که برای اولین بار در سال ۷۷۱ ه.ق. در منبر مسجد جامع سوریان اجرا شده است. گل شاه‌عباسی اجرا شده در منبر بوانات شباهت زیادی به گل‌های شاه‌عباسی دوره صفوی دارد. گل‌هایی مانند گل اناری در اواخر قرن هشتم هجری قمری

تصویر ۱. نمای شرقی مسجد جامع (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 1. Eastern view of Jame Mosque (Khanipour, 2015).

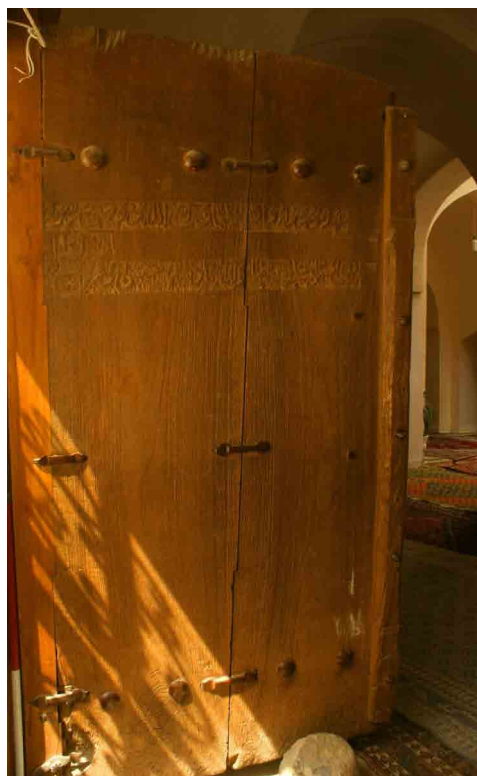
تصویر ۲. حیاط مرکزی با رواق‌های اطراف مسجد جامع (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 2. Central courtyard with porticoes around the Grand Mosque (Khanipour, 2015).

وارد منبت‌کاری شد و در دوره‌های بعد تکمیل گردید و به صورت گل شاه‌عباسی درآمد. این اثر با طرح‌های بدیع، نقوش متنوع، گره‌چینی دقیق و کتیبه‌های کنده‌کاری و با تزئینات انواع خط ثلث بی‌نظیر، اطلاعات ارزشمندی از هنرهای چوبی و اعتقادات مذهبی از دوره خود در اختیار ما قرار می‌دهند (دهقانی و سامانیان، ۱۳۹۴).

- **در چوبی:** ورودی مسجد از سمت دیواره شرق بوده بدین صورت که در این دیواره ایوانی ایجاد شده و امروزه در آهنی برای آن ساخته شده است. در پشت در آهنی در چوبی قدیمی نیز وجود دارد که با توجه به کتیبه تاریخ ساخت آن مربوط به دوره صفویه است. در ورودی شامل دو لنگه بوده که هرکدام دارای ابعاد ۱۱۵×۲۳ سانتی‌متر هستند. در بالا و پایین در یک ردیف گل میخ

و بست آهنی وجود دارد که با توجه به دو تکه بودن چوب در این بست‌ها قطعات را به هم وصل کرده‌اند. درهای فوق تزئین چندانی ندارند، تنها برروی آن‌ها کتیبه‌ای نگاشته شده است. برروی در سمت راست یک کادر و بر در سمت چپ دو کادر ایجاد شده که درواقع با ایجاد این کادرها و خالی کردن زمینه کتیبه را به وجود آورده‌اند. برروی در سمت راست کتیبه «لا اله الا الله وحده ولا شریک اله و اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد عبده» آمده که ادامه آن در یک راستا برروی در سمت چپ نگاشته شده است «عبده و رسول الله علی ولی اله و وصی رسوله». در زیر این کتیبه نیز کادری ایجاد شده که امروزه بخشی از آن ناخوانا است، اما در اول کتیبه سازنده آن ذکر شده است «عمل استاد حاج رضا ...»؛ هم‌چنین در بین بخش انتهایی این دو کادر، کادر کوچکی ایجاد شده و تاریخ آن به این شکل بیان شده است: «سنه ۱۱۰۹». همان‌طور که گفته شد متن کتیبه شامل شهادتین و شهادت ثلاثه است. در این کتیبه «أَشْهَدُ أَنْ» در ابتدا نگاشته نشده و کلمه «عبده» دوبار تکرار شده است. طبق کتیبه زیر گنبد (۷۷۲ ه.ق.) و منبر (۷۷۱ ه.ق.) تاریخ ساخت مسجد مربوط به قرن هشتم هجری قمری بوده، اما کتیبه در ورودی هم‌زمان با دوره صفویه است. دو فرض را می‌توان درمورد در فوق بیان کرد؛ اول این که در دوره صفویه مسجد بازسازی شده و در فوق نیز ساخته و در محل قرار داده شده است و فرض دوم می‌توان گفت که با توجه به این که در دوره صفویه شیعه مذهب رسمی شده و با گرویدن مردم بوانات به شیعه، کتیبه فوق برروی در ایجاد شده و درواقع تاریخ فوق مربوط به سال ایجاد کتیبه باشد که در این صورت می‌توان نمود تغییر مذهب را برروی بقایای مادی باز جست (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۳. منبر چوبی مسجد جامع با تاریخ ۷۷۱ ه.ق. (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 3. The wooden pulpit of the Grand Mosque dated 771 A.H. (Khanipour, 2015).

تصویر ۴. در ورودی با کتیبه دوره صفویه مسجد جامع (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 4. The entrance with an inscription from the Safavid period of the Jame Mosque (Khanipour, 2015).

تصویر ۵. کتیبه درب سمت راست با متن شهادتین (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 5. The inscription on the right door with the Shahadatein (Khanipour, 2015).

امام‌زاده سیدشاه میرحمزه

امام‌زاده سیدشاه میرحمزه در ۱۸ کیلومتری شهر بوانات و در روستای بزم واقع شده است. با توجه به اهمیت این بنا، تاکنون آن‌گونه که باید این بنا معرفی نشده است. این بنا ابتدا در سال ۱۳۱۵ ه. ش. در فهرست آثار ملی قرار گرفت. اولین معرفی در کتاب اقلیم پارس صورت گرفته که «مصطفوی» معرفی این بنا را براساس گزارشی که آقای «رحمت‌الله ناتوان» از اداره باستان‌شناسی فارس براساس بازدید خود از این بنا در سال ۱۳۴۱ ه. ش. ارائه کرده بود، نگاشته است (مصطفوی، ۱۳۴۳). در سال‌های اخیر نیز درهای چوبی و محجر این امام‌زاده در پایان نامه «زهرا عیدی‌پور» در دانشگاه تهران (عیدی‌پور، ۱۳۹۰) مورد پژوهش قرار گرفته است. این بنا دارای نقشه مستطیل شکل با نمای آجری و گنبدی با آجر لعاب‌دار آبی بوده که برروی آن نیز کتیبه‌هایی به سبک معقلی کار شده است. بنا دارای گنبدی به ارتفاع ۱۱ متر و ایوانی به ارتفاع ۸٫۳ متر است. ورودی ایوان مانند بنا در ضلع جنوبی با دو شبه‌ستون در اطراف و دو اتاق در دو طبقه بوده که ابعاد ایوان حدود ۵×۴٫۳ متر است (تصویر ۶). ورودی با سقف گهواره‌ای ساده همراه با سکوهایی به ابعاد ۳۵۵×۱۰۰ سانتی‌متر در دو طرف به داخل بنا راه دارد. با ورود از در به فضایی مستطیل شکل به ابعاد ۴×۸٫۵ متر می‌رسیم که سقف آن به وسیله مقرنس‌کاری زیبایی تزئین شده است. در دیواره شمالی در چوبی وجود دارد که به صحن اصلی و محجر چوبی راه می‌یابد. صحن اصلی دارای نقشه شش ضلعی است؛ به طوری که در جانب غربی آن تورفتگی وجود دارد که باعث شش ضلعی شدن صحن می‌شود. برروی دیواره این تورفتگی به وسیله گچ، کتیبه‌های متعددی نوشته شده است. در دیواره شرقی صحن راهرویی وجود دارد که آن را به اتاقی مستطیل شکل و سپس بیرون بنا متصل می‌کند. در سمت شمالی صحن نیز اتاق مربع شکل دیگری با ابعاد ۵×۵ متر وجود دارد. در درون بنا گچ‌کاری شده و کتیبه‌های مختلفی در بنا وجود دارد که برخی به خط کوفی بنایی «لا اله الا الله محمد رسول الله و علی ولی الله» نوشته شده است. به وسیله گچ‌بری (تصویر ۷) تاریخ ساخت بنا چنین نگاشته شده است «به اهتمام همایان گشت تمام به سال نهصد و پنجاه و سه به فتح و ظفر». در دیوار غربی حرم نیز گچ‌بری وجود دارد که نام استادکار (تصویر ۸) آن را چنین نوشته است: «عمل استاد شمس‌الدین بن عبدالحسین اصفهانی بنا».

تصویر ۶. نمای ایوان ورودی امامزاده حمزه (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 6. View of the entrance porch of holy shrine of Hamzeh (Khanipour, 2015).

تصویر ۷. کتیبه‌ای که در آن سال ساخت بنای امامزاده به تاریخ ۹۵۳ ذکر شده (خانی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: تصویر ۱۱).

Fig. 7. An inscription that mentions the year of construction of the holy shrine is 953 A.H. (Khanipour et al., 2021: Figure 11).

تصویر ۸. کتیبه‌ای که در آن نام استاد سازنده بنا نوشته شده (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 8. An inscription in which the name of the builder is written (Khanipour, 2015).

تصویر ۹. محجر چوبی امامزاده حمزه (برگرفته از گزارش ثبتی اثر).

Fig. 9. Latticework of holy shrine of Hamzeh (Taken from the registration report of the monument).

- **ضریح یا محجر چوبی امامزاده بزم:** محجر چوبی امامزاده بسیار هنرمندانه و ارزشمندی با چوب منبت‌کاری شده با ابعاد $۳/۴۰ \times ۱۹۵ \times ۲/۳۰$ متر ساخته شده است (تصویر ۹). محجر چوبی از سه طرف منقش به کنده‌کاری‌های برجسته است که دو عدد کتیبه بر روی آن حک شده که نشان‌دهنده نام استاد و تاریخ ساخت ضریح است. بر روی در محجر با خط ثلث چنین نوشته‌اند «کتبه الفقیر بماند علی فی سنه الف و سبع» و نام دروگر سازنده در بر لوحه پایینی لنگه طرف راست چنین نوشته شده است: «عمل استاد شرف‌الدین یزدی». امروزه بر روی ضریح چوبی، ضریح فلزی نصب شده است. در ضلع دیگر محجر اشعاری حاکی از این‌که در هنگام سلطنت «شاه عباس» محجر تهیه شده مرقوم گشته است و تاریخ تهیه آن هم سنه ۱۰۰۷ ه.ق. است که چنین سروده شده:

به دور سلطنت شاه عادل و باذل
ابوالمظفر عباس شاه عرش جناب
بلند مرتبه شاهی که باب فتح و ظفر
گشاده است برویش مفتاح الابواب
غلام شاه چخانشاه (?) ابن ابراهیم
که هست خادم آل محمد و احباب
ز روی صدق و صفا ساخت این محجر را
در این مقام شریف از برای نیل ثواب
چه فیض لم یزلفت این تو نیز تاریخش
اگر طلب کنی از فیض لم یزل دریاب

در ضلع غربی ضریح سنگی وجود دارد که بر روی آن این اشعار نوشته شده است:

این سنگ که دور سر این تاجور است
حسن عمل وزیر والا گوهر است
جستم ز خرد که سال تاریخش چیست
گفتا که قرآن جدول آب زر است

- **در ورودی امامزاده حمزه:** همان‌طور که گفته شد ورودی امامزاده از سمت ایوان جنوبی بنا است که در چوبی در ورودی قرار دارد. در فوق به صورت دو لنگه بوده که در بالای هر دو لنگه کتیبه و در وسط هر کدام کوبه‌ای فلزی قرار دارد که در نهایت با کلون فلزی در بسته می‌شود. سطح بیرونی با خطوط مورب لوزی مانند سرترنج کنگره‌داری در بالای هر لنگه تزئین شده است. بر روی لنگه سمت راست کتیبه «لا اله الا الله محمد رسول الله» و بر روی لنگه سمت چپ «علیا ولی الله حقا حقا» با خط ثلث نگاشته شده است. به نظر می‌رسد دو قاب نیز در پایین در وجود داشته که از بین رفته است. چارچوب نیز با گره‌چینی تزئین شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. در ورودی امامزاده حمزه (خانپور، ۱۳۹۴).

Fig. 10. The entrance door of holy shrine of Hamzah (Khanipour, 2015).

- **در چوبی داخل امامزاده حمزه:** پس از ورود از ایوان فضایی مستطیل شکل قرار دارد که در جانب غربی آن در چوبی به چشم می‌خورد که به اتاق پشتی راه می‌یابد. این در با ارتفاع ۲۴۷ سانتی‌متر و عرض ۱۲۴ سانتی‌متر دارای دو لنگه است که معرق‌کاری شده هستند و چارچوب در به وسیله نقوش هندسی کنده‌کاری شده تزئین گردیده که با توجه به نوع ساخت، رنگ، نوع چوب و ساخت احتمالاً دولنگه در جدیدتر از چارچوب و سردر است. در فوق دارای سردری بوده که به وسیله کتیبه و طرح‌های گره‌چینی تزئین شده است. در وسط آن بر روی یک شمسه متن «عمل استاد علی نجار سنه ۹۵۳» که نشان‌دهنده سال ساخت و نام سازنده بوده، ذکر شده؛ هم‌چنین در چهار سمت آن کتیبه وجود دارد. در بالای سردر کتیبه: «قال الله تبارک و تعالی انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» که آیه ۳۳ سوره احزاب است با خط ثلث نوشته شده است. در سه جانب دیگر نیز صلوات «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی و الحسن المجتبی (سمت راست) و الحسین الشہید لکربلا و علی زین العابدین و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسی کاظم و علی بن موسی الرضا و محمد التقی و علی النقی (پایین) و الحسن العسکری و محمد المهدی صلوات الله علیهم اجمعین (سمت چپ)» آمده است (تصویر ۱۱)؛ هم‌چنین در بالای این در، پنجره چوبی مشبکی قرار دارد که نور این فضا را تأمین می‌کرده است.

تصویر ۱۱. در چوبی امامزاده حمزه بزم (خانی‌پور، ۱۳۹۴).

Fig. 11. The wooden door of holy shrine of Hamzeh of Bazm (Khanipour, 2015).

غار کان‌گوهر

معدن غار کان‌گوهر در میان ارتفاعات حاشیه جنوبی دشت بوانات در فاصله ۵۳۳۰ متری جنوب روستای منج‌علیا و در فاصله ۳۷۹۰ متری جنوب جاده آسفالت بوانات مروست در تنگه‌ای به نام «بندنو» واقع شده است. غار کان‌گوهر از دو غار کوچک و بزرگ تشکیل شده که غار بزرگ‌تر به نام «کان‌گوهر» شناخته می‌شود. توپوگرافی و پراکندگی تخت‌سنگ‌هایی که در شیب وجود دارد، اثرات تیشه بر دیواره ورودی و هم‌چنین اندود دیواره‌ها نشان می‌دهند که احتمالاً از پایین‌ترین سطح رگه‌های معدنی وجود داشته که به مرور با استخراج آن مسیر ورودی امروزی دهانه اصلی غار به وجود آمده است. میزان استخراج سنگ‌های معدن نشان می‌دهد حداقل چند سده از این محل استخراج صورت می‌گرفته است. در تالار اصلی غار، راهروی باریک وجود دارد که به اعماق غار می‌رسد. این راهرو به طول تقریبی ۴۰ متر، حدود ۳ متر عرض دارد و به دلیل انحراف به سمت شمال فاقد روشنایی بوده و کاملاً تاریک است. در انتهای این دالان فضای فرورفته‌ای وجود دارد که در سال ۱۳۸۹ ه.ش. تعداد زیادی استخوان و مجموعه انسان که به طور منظم در آن قرار گرفته بود، توسط اهالی منطقه کشف شد؛ به دستور مراجع قضایی این اسکلت‌ها به پزشکی قانونی منتقل شدند. هم‌زمان با کشف اسکلت‌ها و با توجه به اهمیت موضوع این‌که اولاً این اجساد متعلق به چه دوره‌ای هستند و به چه دلیل در این مکان دفن شده‌اند و علت مرگ و میر آن‌ها چه بوده، هیچ مطالعه باستان‌شناسی صورت نگرفت. در حین بازدید هیأت بررسی در سال ۱۳۹۴ ه.ش. فقط تعدادی استخوان ساق و ساعد انسانی باقی‌مانده بود. با توجه به نظم و نحوه چیدمان مجموعه در هنگام کشف، موقعیت قرارگیری تدفین‌ها بعید به نظر رسید که این افراد به طور تصادفی و در اثر ریزش سقف غار در این محل دفن شده باشند. جهت مشخص شدن موضوع، در وهله اول

تصویر ۱۲. ظروف چوبی به دست آمده از غار کان گوهر (خانی پور، ۱۳۹۴).

Fig. 12. Wooden vessels discovered from the Kan-Gohar cave (Khanipour, 2015).

منابع تاریخی مورد مطالعه قرار گرفت که در منابع ذکر شده که در بعد از فروپاشی حکومت ایلخانی و نبود قدرت متمرکز، روستایی در بوانات مورد حمله قرار گرفته و اهالی روستا برای نجات جان خود به غاری پناه بردند، «امیرزاده» به محض اطلاع از محل اختفای آن‌ها، دستور بر افروختن آتش در دهانه غار را داد که دود ناشی از آن منجر به کشته شدن تمامی افراد داخل غار شد. برخی منابع «ملک اشرف چوپانی» (معلم‌یزدی ۱۳۲۶: ۱۵۳-۱۵۴؛ کتبی، ۱۳۴۶: ۴۹-۴۸؛ سمرقندی، ۱۳۷۵: ۲۱۲) و برخی «ری ملک» (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۱۷۲؛ ۱۳۷۲: ۲۰۸-۲۰۶) را به عنوان عامل این کشتار ذکر کرده‌اند. در راستای تطبیق این بقایای باستان‌شناختی با رویداد تاریخی مذکور، «مهسا نجفی» پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود را به باستان‌شناسی زیستی با محوریت بررسی آثار خشونت بر روی نمونه اسکلت‌های کان گوهر پرداخت (نجفی، ۱۳۹۷؛ نجفی و همکاران، ۱۴۰۰؛ Najafi et al., 2018). وجود لوازم روزمره سوخته، مانند پارچه و ظروف چوبی و اثرات سوختگی بر روی اسکلت‌ها و ظروف سفالی نشان می‌داد که احتمالاً علت مرگ مطابق با روایات منابع در نتیجه جنگ و بر اثر آتش‌سوزی بوده است؛ هم‌چنین جهت اطمینان از هم‌زمانی زمان مرگ و تاریخی که در متون ذکر شده یک نمونه استخوان مورد آزمایش قرار گرفت که تاریخی هم‌زمان با اشاره متون را نشان داد.^۱ از این غار در کنار تدفین‌های موجود یک سینی، یک کاسه و یک قاشق چوبی به دست آمد که احتمالاً بخشی از ظروف افراد دفن شده بوده که با خود به غار برده‌اند. سینی فوق دارای ۵۴ سانتی‌متر قطر و ضخامت حدود ۱ سانتی‌متر بوده که دارای لبه‌ای با ارتفاع حدود ۴ سانتی‌متر بوده که بخش‌هایی از لبه آن شکسته است. در کف ظرف رد کنده شده چند دایره متحد‌المرکز وجود دارد که احتمالاً در زمان ساخت به وجود آمده است. کاسه به دست آمده نیز دارای قطر ۲۹ سانتی‌متر و ارتفاع ۹ سانتی‌متر بوده که لبه آن به صورت زاویه دار به داخل برگشته است، در داخل این ظرف نیز رد دوایر متحد‌المرکز دیده می‌شود. سومین شیء چوبی، بقایای یک قاشق بوده که دسته آن سوخته و تنها کفه آن باقی مانده است. درون این قاشق به وسیله خطوط کنده افقی و نقطه‌های ممتد کنده در کف و بر روی لبه داخلی تزئین شده است (تصویر ۱۲). سوختگی دسته، احتمالاً بر اثر آتش‌سوزی بوده که طبق متون تاریخی در غار صورت گرفته است.

نمودی از تشیع در بناهای مذهبی بوانات

فارس، از جمله مناطقی است که از قرون اولیه اسلامی با مذهب تشیع در ارتباط بوده؛ به طوری که

امام علی علیه السلام برای برخی مناطق آن کارگزارانی گمارد. از مفاد صلح‌نامه امام حسن علیه السلام خراج دارابگرد جهت پرداخت بین شهدای جنگ جمل و صفین است؛ هم‌چنین برخی معتقدند که مسیر حرکت امام رضا علیه السلام از فارس صورت‌گرفته (جعفریان، ۱۳۶۹: ۱۵۳) که بر شیعی شدن منطقه تأثیرگذار بوده و هم‌چنین دفن برادر آن حضرت در شیراز نشان از گرویدن به تشیع است. با ورود آل بویه به شیراز در سال ۳۲۲ هـ.ق.. شیراز پایتخت حکومت شیعی شد (همان: ۲۴۰). «اصطخری» از «خره» به عنوان ناحیه شیعه‌نشین در فارس در طول قرن چهارم هجری قمری نام می‌برد (استخری، ۱۳۷۹). گرچه مردمان فارس همواره با مذهب تشیع در ارتباط بوده‌اند، اما با رسمی شدن این مذهب در دوره صفویه، آثار زیادی از این دوره در بوانات باقی مانده است. با ایجاد کتیبه شهادت ثلاثه بر روی در ورودی مسجد جامع تعلق این مسجد به شیعیان در این دوره مشخص است. ذکر نام حضرت علی علیه السلام و شهادت ثلاثه و ذکر «وصی رسول» «علی ولی الله حقا حقا»، ذکر آیه تطهیر و در ادامه آن صلوات به پیامبر صلی الله علیه و آله و دوازده امام علیهم السلام همگی نشان از شیعه اثنی عشری بودن این منطقه در دوره صفویه است که نشان از تأثیر مذهب بر هنر و صنعت نه تنها در این منطقه و دیگر مناطق در این دوره دارد (شهبازی شیران و همکاران، ۱۳۹۵).

نتیجه‌گیری

در منطقه بوانات آثار چوبی از قرن هشتم، دهم و یازدهم هجری قمری باقی مانده است؛ اشیاء چوبی غار کان‌گوهر با توجه به قرارگیری درون غار و آثار چوبی مسجد جامع و امامزاده با توجه به قداست و مذهبی بودن تاکنون حفظ شده‌اند. در بین روش‌های مختلف تولید و تزئین صنایع چوب، در منطقه بوانات شاهد مثبت‌کاری نیم‌برجسته، خراطی، گره‌چینی، مشبک و معرق‌کاری هستیم که البته بیشتر از مثبت استفاده شده است. از لحاظ کارکرد دست‌ساخته‌های چوبی مورد مطالعه در این نوشتار را می‌توان به دو دسته ملزومات مرتبط با معماری و ظروف روزمره تقسیم کرد. ظروف چوبی به دست آمده از غار کان‌گوهر جزو معدود ظروف چوبی هستند که از قرون میانی اسلامی برجای مانده‌اند؛ ملزومات مرتبط با معماری نیز شامل: در، پنجره، منبر و محجر هستند. منبر چوبی مسجد جامع از شاهکارهای هنر چوبی ایران دوران اسلامی بوده که در ساخت آن از مثبت نیم‌برجسته و مشبک استفاده شده است؛ این منبر قابل مقایسه با منبر چوبی مسجد جامع نایین بوده، هرچند در نمونه بوانات ساخت آن از ظرافت بیشتری برخوردار است؛ هم‌چنین وجود نقوش گیاهی که در دوره صفویه تحت عنوان «شاه‌عباسی» معروف بوده بر روی منبر فوق دیده می‌شود که با توجه به نقوش این منبر به نظر می‌رسد در اواخر قرن هشتم هجری قمری این تزئین وارد مثبت‌کاری شده و در دوره‌های بعد تکمیل گردیده است. تنها دست‌ساخته معرق‌کاری شده در ورودی امامزاده حمزه بوده که به نظر می‌رسد پس از دوره صفوی در فوق جایگزین در اصلی شده است. در ساخت صنایع چوبی از نقوش هندسی، اسلیمی و انواع گره استفاده شده و هم‌چنین در اکثر موارد کتیبه‌هایی بر روی آن‌ها نگاشته شده است. وجود کتیبه‌ها از جهت هنری، بررسی محتوا و مضامین، تاریخ‌گذاری آثار و هم‌چنین شناخت هنرمندان از اهمیت ویژه برخوردار است. کتیبه‌های خوانش شده که عموماً بر روی آثار چوبی قرار دارند در راستای کاربری بناها بوده است. از آنجا که دو بنای مورد بررسی به عنوان مسجد و امامزاده دارای کاربری مذهبی بوده، عموم کتیبه‌ها نیز شامل: آیات قرآن، شهادتین، شهادت ثلاثه، صلوات و نام امامان بود که البته نام بانیان و استادکاران نیز به چشم می‌خورد. در این بین در دوره صفوی تأکید بر نام امامان شیعه و به خصوص حضرت علی علیه السلام دیده می‌شود؛ به طوری که هرچند مسجد جامع در اوایل دوره تیموری ساخته شده، اما با رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفوی شاهد ایجاد کتیبه‌ای با متن شهادت ثلاثه در کنار شهادتین هستیم که نشان‌دهنده تأثیر مذهب شیعه بر هنر، صنعت و معماری این

دوره است. مطمئناً هنرمند سازنده در چوبی امامزاده با درج آیه تطهیر و در ادامه آن صلوات به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دوازده امام علیهم السلام قصد نشان دادن حقانیت امامان شیعه را داشته که این اثر تا امروز باقی مانده است. در این پژوهش، تعدادی از هنرمندان و استادکاران قرون هشتم و دهم و یازدهم هجری قمری که در ساخت و تکمیل بناهای مذهبی بوانات نقش داشته‌اند، شناسایی شد که این امر از لحاظ تاریخ هنر و معماری ایرانی اسلامی مهم است. در بین هنرمندان صنایع چوب استاد «شرف‌الدین یزدی»، استاد «علی نجار» و استاد «حاج‌رضا» و در بین معماران استاد «شمس‌الدین بن عبدالحسین اصفهانی» بنا که همگی از هنرمندان عصر صفوی هستند، در بین کتیبه‌ها دیده شد. با توجه به ماهیت زوال‌پذیری ماده اولیه جهت ساخت آثار این هنر، آثار چوبی چندان از دوران مختلف باقی نمانده، اما امید است با شناسایی و معرفی تولیدات چوبی موجود بتوان شناخت جامعی از سیر تحول و تکامل این هنر مانند دیگر هنرهای تجسمی مانند سفالگری و فلزکاری در طول دوران مختلف ارائه کرد.

سپاسگزاری

نویسندگان از جناب آقای دکتر خانی‌پور برای کمک‌های سخاوتمندانه، از جمله قرار دادن اطلاعات بررسی، خواندن متن و پیشنهادهای مفید سپاسگزاری می‌نمایند؛ قطعاً این پژوهش بدون کمک‌های ایشان به سرانجام نمی‌رسید. بخشی از این تحقیق مورد حمایت دانشگاه زابل به شماره گرنت UOZ-GR-1779 بوده است.

پی‌نوشت

۱. جهت مطالعه بیشتر در مورد انسان شناسی زیستی اسکلت‌های مذکور به پایان‌نامه «مهسا نجفی» (۱۳۹۷) رجوع شود.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- ابوت، کیث ادوارد، (۱۳۹۶). شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار. ترجمه سید عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: امیرکبیر.
- استخری، ابوالسحق ابراهیم، (۱۳۷۹). مسالک و ممالک. برگردان: محمد بن اسعد ابن عبدالله تستری، به اهتمام: ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- بلر، شیلا؛ و بلوم، جان‌اتان، (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی (۲). ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- جعفریان، رسول، (۱۳۶۹). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، (۱۳۱۷). ذیل جامع‌التواریخ رشیدی. تهران: انتشارات علمی.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله، (۱۳۷۲). زبدة‌التواریخ. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خانی‌پور، مرتضی، (۱۳۹۴). «گزارش نخستین فصل بررسی باستان‌شناسی بخش مرکزی و مزایجان شهرستان بوانات». پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- خانی‌پور، مرتضی؛ میرقادری، محمدامین؛ نیکزاد، میثم؛ عمادی، حبیب؛ و طهماسبی، ملیحه (۱۳۹۸). «استقرارها و نوسانات جمعیتی حوضه رودخانه بوانات در دوران پیش‌ازتاریخ». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۹: ۷۴-۵۵.
- خانی‌پور، مرتضی؛ نیکنمی، کمال‌الدین؛ کاوش، حسینعلی؛ میرقادری، محمدامین؛ طهماسبی،

- ملیحه؛ و طباطبایی، حمید، (۱۴۰۰). «بررسی‌های باستان‌شناسی بخش مرکزی و مزایجان شهرستان بوانات». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۸: ۲۵-۷.
- دهقانی، طیب؛ و سامانیان، صمد، (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی طرح و نقش منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۹: ۵۰-۲۹.
- دیماند، موریس اسون، (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی. ترجمه عبدالله فریار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ساریخانی، مجید، (۱۳۸۶). «آشنایی با ساخت منبر مسجد جامع سوریان». میراث جاودان، ۴۹: ۶۳-۶۰.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، (۱۳۷۵). مطلع سعدین و مجمع بحرین. به‌اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شهبازی شیران، حبیب؛ مستعلی‌زاده، مریم؛ و پروین، صمد، (۱۳۹۵). «تأثیر مذهب تشیع بر روی مضامین تزئینی در معماری عصر صفوی کتیبه نگاری». کنگره بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی معاصر جهان، اهر: ۱۲-۱.
- صدیقیان، حسین؛ و صادقی، ابراهیم، (۱۳۹۲). «تولیدات چوبی و هنرهای وابسته به آن در خوانسار، طی ادوار مختلف اسلامی». باستان‌پژوه، ۲۰: ۷۲-۵۹.
- عطارزاده، عبدالکریم، (۱۳۷۴). «آرایه‌های چوبی در معماری اسلامی ایران (دوره‌های زندیه و قاجاریه)». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- عیدی‌پور، زهرا، (۱۳۹۰). «بررسی باستان‌شناختی آثار چوبی دوران اسلامی در استان فارس (با تأکید بر نواحی شمالی)». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- کتبی، محمود، (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر، به‌اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مصطفوی، سید محمد تقی، (۱۳۴۳). اقلیم پارس. انتشارات انجمن آثار ملی.
- معلم‌یزدی، معین‌الدین، (۱۳۲۶). مواهب الهی در تاریخ آل مظفر. جلد اول، تهران: اقبال.
- ملکی‌گلندوز، مصطفی؛ و محمدی، میرروح‌الله، (۱۳۹۱). «بررسی ویژگی‌ها و زیبایی‌شناسی منبر مشکول، شاهکار هنرهای چوبی جهان اسلام». نگره، ۲۳: ۱۵-۵.
- مهرپویا، جمشید، (۱۳۷۶). «منبت و کنده‌کاری چوب در معماری اسلامی». در: مجموعه تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۲۶۳-۱۸۳.
- نجفی، مهسا، (۱۳۹۷). «کشتار در غار کان‌گوهر: تلفیق شواهد باستان‌شناسی و تاریخی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- نجفی، مهسا؛ نیکنامی، کمال‌الدین؛ غلامزاده، سعید؛ و سولتیشیاک، آرکادیوش، (۱۴۰۰). «غار کان‌گوهر: تحلیل یک حادثه تاریخی با روش‌های باستان‌شناسی زیستی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۵ (۱۶): ۱۷۳-۱۵۹.

- Abbott, K. E., (2017). *Cities and Trade of Iran in the Qajar Period*. translated by: Seyyed Abdolhossein Rais al-Sadat, Tehran: Amirkabir.

- Attarzadeh, A., (1995). "Wooden Arrays in Islamic Architecture of Iran (Zandieh and Qajar Periods)". Master Thesis, Department of Archeology, Tarbiat Modares University (unpublished).

- Blair, Sh. & Bloom, J., (2002). *Islamic Art and Architecture* (2). translated by: Yaghoub Azhand, Tehran: Samat.

- Dehghani, T. & Samanian, S., (2015). "A comparative study of the design and role of the pulpit of the Nain Grand Mosque and the pulpit of the Surian Grand Mosque". *History of Islamic Culture and Civilization*, 19: 29-50.
- Dimand, M. E., (2004). *Guide to Islamic Industries*. translated by: Abdollah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Eidipour, Z., (2011). "Archaeological study of wooden artifacts of the Islamic era in Fars province (with emphasis on the northern regions)". Master Thesis, Department of Archeology, University of Tehran, Supervisor Dr. Firooz Mahjoor (unpublished).
- Eṣṭakhri, A. I., (2000). *Masalek and Mamalek*. Translated by: A. Teštari, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Hafiz Ebru, A., (1938). *Zeil Jame Altavarikh Rashidi*. Tehran: Scientific Publications.
- Hafiz Ebru, A., (1993). *Zobday Altavarikh*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Helwing, B., (2007). "Visit to the Marvašt Dam Area". (unpublished).
- Jafarian, R., (1990). *History of Shiism in Iran from the beginning to the seventh century AH*. Tehran: Islamic Propaganda Organization Publishing Center
- Katbi, M., (1985). *History of Al-Muzaffar*. by: Abdolhossein Navai, Tehran: Amirkabir.
- Khanipour, M., (2015). "The first season of archaeological survey report of the central area and Mazaijan of Bavanat province". The center of archaeological research (unpublished).
- Khanipour, M.; Mirghaderi, M. A.; Nikzad, M.; Emadi, H. & Malihe Tahmasebi, (2019). "Settlements and Population Fluctuations of Bavanat River Basin during Prehistoric". *Journal of Archaeological Studies*, 19: 55-74.
- Mehrpooya, J., (1997). "Inlaid and wood carving in Islamic architecture". In: *A collection of ornaments related to Iranian architecture of the Islamic period*, Mohammad Yousef Kiani (Ed), Tehran: Cultural Heritage Organization: 183-236.
- Moallem Yazdi, M., (1947). *Divine Gifts in the History of Al-Muzaffar*. Vol. 1, Tehran: Iqbal.
- Najafi, M., (2018). "Killing in Kan Gohar Cave: Combining Archaeological and Historical Evidence". Master Thesis, Department of Archeology, University of Tehran, Supervisor Kamaluddin Niknami (unpublished).
- Najafi, M, Niknami, K. A.; Golamzadeh, S. & Sołtysiak, A., (2021). "Kan-Gohar Cave: Analysis of a Historical Event with Bioarcheological Methods". *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 5 (16): 159-173
- Samarqandi, K. A. R., (1996). *Matlee Saadin and Majma Bahrain*. by: Abdolhossein Navai, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Sarikhani, M., (2007). "Familiarity with the construction of the pulpit of the Surian Grand Mosque". *Miras-e Javedan*, 49: 60-63.
- Sedighiyan, H. & Sadeghi, E., (2013). "Wooden products and related arts in Khansar, during different Islamic periods". *Baṣṭanpazhouhi*, 20: 59-72.
- Stein, A., (1936). "An Archaeological Tour in the Ancient Persis". *Iraq*, III: 111-230.